

Bírálat Tamáska Máté *Örmény városépítészeti Erdélyben* című értekezéséről

Tamáska Máté *Örmény városépítészeti Erdélyben* című könyve a négy örmény közösséggel bíró erdélyi település, Szamosújvár, Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz 17–19. századi társadalomtörténetét építészeti források alapján, összehasonlító módszerrel értelmező munka.

A mű központi tézise, hogy az erdélyi örmény közösségek útja, amely a diaszpórától a rendi különálláson át az asszimilációig vezetett, az épített örökségen keresztül is megragadható, ráadásul a szakirodalomban korábban egyesével kutatott örmény közösségek összehasonlító vizsgálatával jobban megragaghatóak az örmény közösség egészére, ill. csak valamely részére jellemző sajátosságok. A szerző a települések tájbeli beágyazottságának, városszerkezetének, szakrális, köz- és magánépületeinek összehasonlító vizsgálata alapján értelmezi a négy település örmény közösségeit, különösen az elkülönülés-asszimiláció, ill. a helyi hagyományok-kultúrtranszfer dichotómiákra helyezve a hangsúlyt.

A könyv tárgyát bemutató bevezető után a második fejezet a négy település építészettörténeti irodalmának alapos áttekintését nyújtja, beleértve ebbe a magyar, román, német, angol és francia nyelvű irodalmat. A szerző itt mutatja be forrásait: a vizsgált települések műemléki topográfiaiból kiindulva saját anyaggyűjtést is végzett, amelynek része volt az adott településekre vonatkozó narratív és vizuális források feltárása.

A harmadik fejezet elsőként az erdélyi örmények definiálására tesz kísérletet. Az erdélyi örmények csoportjának körülhatárolásakor azonban sajátosan keveredik a 17–19. század, ill. napjaink kritériumrendszere. A szerző kurrens kutatásokra hivatkozva kijelenti, hogy az „örménység nehezen ragadható meg valamennyire is objektívnek tekinthető mutatók mentén, mint a nyelv, a vallás vagy akár a vállalt nemzetiség” (38. o.), azonban nem világos, hogy ennek milyen jelentősége van az Erdélyben a 19. század második feléig élesen elkülönülő örmény közösség tárgyalásánál. A továbbiakban egyébként a szerzőnek sem okoz gondot dolgozatának tárgya, azaz az örmény közösség megragadása – nyilván azért, mert a diaszpóra, ill. a rendi elkülönés időszakában ez egyértelmű volt (amint ez az 52. oldalon olvashatjuk), de a könyvnek az asszimilációs évtizedeket tárgyaló részeiben sem merül fel módszertani problémaként, hogy mely épület azonosítható az örmény közösséghez kapcsolódónak. A fejezet második része kurrens szakirodalom alapján végigköveti az örmények erdélyi társadalomban való elhelyezkedésének változását. A leginkább a magyar nyelvű

szakirodalomra támaszkodó fejezet az örmények erdélyi történetének konvencionális narratívájából indul ki, amely szerint a szórványos megtelepedést a rendi társadalomba való beilleszkedés, majd a magyar polgári társadalomban való feloldódás követte, azaz szórványosan jelen levő idegenből először állandó jelenléttel bíró, kiváltságolt, de a környezetétől nyelvében, vallásában, foglalkozásában és társadalmi szerkezetében is elütő csoport fokozatosan asszimilálódott környezetének egy etnikai-felekezeti csoportjához, a katolikus magyarokhoz (székelyekhez). A fejezet differenciál a négy település örmény csoportjai, az egyes települések örmény közösségeinek rétegei, ill. a négy település általános jellege között. A fejezet utolsó része az örmény integráció történetét összekapcsolja a könyv magját képező építészeti fejezetekkel, előrevetítve, hogy az örmény integrációt, ill. annak konkrét módjait a könyv tézise szerint az adott települések építészeti örökségéből is ki lehet olvasni.

A könyv negyedik fejezete Szamosújvár példáján keresztül elemzi ezen asszimilációs folyamatot, és végigveszi a diaszpóra, a rendi különállás, majd az asszimiláció korának városfejlődését, röviden megemlítve a szakrális, a köz- és a magánépületeket is. A könyv az összes itt felvetett témát jobban kifejti a következő, összehasonlító fejezetekben. Mivel ez a fejezet – egyedülként – nem az összehasonlító módszert követi, és a többi elemzett településről nem szól hasonló rész, így ez a rész valamennyire kilóg a könyv szerkezetéből. Szamosújvár önálló fejezetben való szerepeltetését azonban indokolja mérete és várostörténeti és műemléki feldolgozottsága.

Az ötödik fejezet a négy település kapcsolódását vizsgálja közvetlen környezetük felé. Megállapítja, hogy a négy település örmény lakói ugyan távolsági kereskedelemről éltek, a települések elhelyezkedése azonban nem volt optimális, mivel a kereskedelemre legalkalmasabb helyeket már a középkor során benépesítették (Beszterce, Nagyszeben, Brassó), és ezen városok szász (illetve a 18–19. század során egyre erősebb ortodox) kereskedői sikeresen megakadályozták az örmény konkurencia letelepedését. A négy örmény település kapcsolata közvetlen környezetéhez jelentősen eltért egymástól: Szamosújvár és Erzsébetváros alig rendelkezett határral, Gyergyóban és Csíkban viszont a határvédelmi funkció miatt jelentős, legeltetésre alkalmas terület állt rendelkezésre. A szerző itt elemzi a négy település pozícióját Erdély városhierarchiájában, és kiemeli az eredetileg távolsági kereskedelmet, ill. bőripart őröző örmény közösségek gazdasági és foglalkozási átalakulásának hatását az épített környezetre.

A hatodik fejezet a településszerkezetekről tárgyalja. Mind a négy településre igaz, hogy az örmény városrész lett a település meghatározó központja az örmények stabil megtelepedése után. A 19. század második felében viszont – településként eltérő okok miatt és dinamika szerint – ezek a központi részek elveszítették privilegált helyzetüket, pontosabban a környező településrészek értékelődtek fel, nőttek meg méretükben és relevanciájukban. A folyamatot a szerző a nem örmény templomokkal, ill. az állami épületekkel érzékelteti: a 19. század végére előbbiek az örmény templomokhoz hasonló relevanciával bírtak a városi tér strukturálásában, az utóbbiak pedig ugyanekkor az urbanizáció hajtóerejei lettek, de helyük kiválasztását, formanyelvüket, és funkciójukat nem a helyi örmény közösség, hanem az állam határozta meg.

A hetedik fejezet az épületekről szól. A fejezet első része a szakrális épületek (temető, temetői kápolna, templom), a második része a középületekről, a harmadik a lakóházakról szól. Az örmény város(rész)építés első korszakának a szakrális, második korszakának a középület volt a legmarkánsabb térstrukturáló eleme. A lakóépületek ezzel szemben folyamatosan épültek, viszont ezen épülettípus esett leginkább az átépítések áldozatának. Ironikus (és mai szemmel talán elszomorítónak is mondható), hogy az 1970-es évektől a barokkal azonosított örmény Szamosújváron és Erzsébetvárosban is mennyi barokk épület, köztük lakóházak és középületek is, esett a 19–20. század fordulójának modernitási lázának áldozatul. A Bécsből és a Habsburg Birodalom központi területeiről inspirálódó modern hullám már kizárólag Budapestről kapott impulzusukat (persze a magyar főváros építészei pedig Bécszet tekintették orientációs pontnak, azaz a bécsi hatás itt is megjelenik, de indirekten). A lakóházak viszont sokkal inkább a helyi építészeti hagyományokba illeszkedtek bele, nem függetlenül a települések természetiföldrajzi adottságaitól, a telekkiosztástól, ill. a helyben elérhető építőmesterektől.

A városképekről szóló nyolcadik fejezet egyben összegzi is a mű téziseit.

Az *Örmény városépítészeti Erdélyben* célja az örmény bevándorlók erdélyi beilleszkedésének történetének épített örökségükön keresztül való megragadása volt. A szerző ezt a célt művében elérte, és meggyőzően mutatta be, hogy az általa választott módszer – azaz az épített örökséget forrásként való kezelése egy társadalomtörténeti kérdés megválaszolására – jól működik, ill. a módszer alkalmazásával sikeresen mutatott rá az örmény közösségek közötti különbségekre, ill. a köztük fennálló hasonlóságokra. Az összehasonlító módszert a szerző hatásosan alkalmazza, és ezáltal képes korrigálni a korábbi szakirodalmat,

amely az örmény közösségeket egyesével vizsgálva inkább a közöttük levő különbségeket mutatta ki, a hasonlóságok viszont elsikkadtak. Tamáska Máté ezzel szemben képes kimutatni a mégoly falusias Csíkszépvíz és a közepes méretű város Szamosújvár örmény közösségei közötti hasonlóságokat is, a köztük levő különbségeket pedig egy azonos rendszer helyi változataiként tudja értelmezni.

A szerző módszere azonban két ponton is kritizálható. Az épületekre való fókusz során az azokat megrendelő, megtervező és kivitelező emberekről alig esik szó. A 19–20. század fordulójának modernitása hullámának tárgyalásakor az építészek neve általában elhangzik, de a barokk korszaknál csak sporadikusan találkozunk nevekkkel. Ezt természetesen valamennyire a forrásadottságok is magyarázzák, ennek ellenére szerencsés lett volna megemlíteni, ha egy adott épület megrendelői és/vagy tervezői ismeretlenek. A könyv tárgyalásmódja így összeségében személytelen, ami azért szerencsétlen, mert a kultúrtranszfer, különösen a barokk korszakban, nehezen megfogható marad. Ha többet tudnánk a bécsi mintákat elterjesztő mesterekről – pl. arról, hol dolgoztak még – akkor jobban megragadható lenne, hogy az örmények hogyan alkalmazkodtak a Habsburg Monarchia katolikus magterületeinek építészeti formanyelvéhez. Mivel az egyik központi tézis az, hogy az örmények katolikus integrációja az építészeti formanyelvre döntő hatást gyakorolt, azaz hogy a barokk építészet a katolikus egyházi uniót és az uralkodó felé való lojalitást fejezte ki, jó lett volna részletesebben is megtudni, hogyan működtek az erdélyi örmények épületeit felépítő ausztriai, csehországi, morvaországi, stb. mesterek, azaz hogyan zajlott a kultúrtranszfer a Habsburg Monarchia katolikus magterületei és az erdélyi örmények között. A személytelen tárgyalásmódra jó példa a 107. oldalon található állítás: „a 18. század valóban arra törekedett, hogy rendi és vallási értelemben vett homogén városrészeket alakítson ki.” Homályos marad, hogy ki ebben az állításban a cselekvő – nyilván nem a mondat alanya, a 18. század. A 125. oldalon a szerző három forrást is szó szerint idéz, de hogy ki a beszélő, csak a lábjegyzetből derül ki, sőt az 58. oldalon idézett forrásnak egyáltalán nem tudjuk meg a szerzőjét (ráadásul a jegyzetben megadott link sem működik már, azaz az olvasó semmiképpen sem tudja beazonosítani a forrás szerzőjét, így a forrás kritikájának lehetősége is kétségessé válik).

A szerző módszerével kapcsolatos második kritika a léptékre vonatkozik. Bár a szerző a 9. oldalon egy lábjegyzetben felveti a tágabb összehasonlítás lehetőségét, ebből semmit nem tesz meg. Pedig igazsággal logikus lett volna a könyvének tárgyát akár három hasonló esettel is összevetni. Galíciában is számos örmény közösség jött létre a kora újkor során, amelyeknek

egy része katolizált, és lassan a katolikus lengyel társadalomba olvadt be; társadalomtörténeti útjuk tehát látványosan hasonlított az erdélyi örményekére, és akárcsak Erdélyben, az örmények Galíciában is karakteres épített örökséget hoztak létre. Másodszer azon csoportok kínálnak párhuzamot, amelyek az erdélyi örményekhez hasonlóan marginalizált helyzetben voltak Magyarország, ill. Erdély társadalmán belül, és ezen helyzetüket a Habsburg Monarchia felé való kirívó lojalitással és/vagy a katolicizmus átvételével kompenzálták: így a Magyarországra az erdélyi örményekkel azonos időben bevándorló szerbek, és a katolizált rutének és románok. Nem véletlen, hogy ezen csoportok 18. századi szakrális építészete ugyanúgy az ezen csoportoktól eredetileg teljesen idegen barokk, mint ahogy az erdélyi örményeké is (ld. pl. Temesvár, Karlóca, Ungvár, Balázsfalva templomai). A 19. században azonban ezen csoportok vagy egyáltalán nem, vagy csak részbe léptek a magyar asszimiláció útjára. Harmadik összehasonlításra pedig a moldvai és havasalföldi örmény közösségek adhatnának lehetőséget. A 9. oldalon a szerző azt állítja – és könyve erre nyilvánvaló bizonyítékot is szolgál – hogy a Kárpátok két oldalán élő örmények között nincs építészeti kontinuitás. Éppen emiatt lett volna gyümölcsöző ezt az állítást alaposabban megvizsgálni, pl. az örményországi formanyelvet átvevő bukaresti örmény templom vizsgálatával, amely a 20. század elején épült, azaz akkor, amikor a romániai örmény közösség az erdélyiekhez hasonlóan éppen a román társadalomba asszimilálódott. A könyv összességében nem túl nagy terjedelme – a bíráló számára biztosított elektronikus verzió csupán 180 oldalt tartalmaz – mindenesetre lehetővé tette volna az összehasonlító módszer konzekvensebb, nagyobb léptékű használatát csupán a szakirodalom felhasználásával is.

A könyv interdiszciplináris, amennyiben építészeti és történettudományi analízist egyszerre alkalmaz. Bár a szerző a történettudományi irodalmat jól ismeri, a bíráló nem mehet el amellett, hogy a szerző több ponton is pontatlan, reflektálatlan, anakronisztikus kifejezéseket alkalmaz. A 39. oldalon mindenféle reflexió nélkül, analitikus kategóriaként használja a „nemzeti ébredés korszaka” terminust – itt minimum idézőjel szükséges lett volna, mivel a történeti nacionalizmus kutatás igencsak szkeptikus a nacionalizmus „ébredés” jellegével kapcsolatban. A szerzőnek több helyen meggyűlik a baja a rendi társadalom kategóriának helyes megnevezésével, és olyan, a szakirodalomban ismeretlen és nehezen érthető terminusokat használ, mint az „etnikai-társadalmi rend” (46. o.), vagy a „magyar feudális rend középső és felső pozíciói” (50. o.); vagy pedig szembeállítja egymással a kereskedelemet és a kézműipart a polgári pályákkal (59. o.), miközben mindkettő polgári, csak

az egyik a rendi társadalom polgárságára vonatkozik, a másik pedig a modern társadalom polgárságára. Ezen kívül több helyen is anakronisztikus a szóhasználata: az Osztrák Birodalom szó használata 1806 előtt, a Bukovina megnevezés pedig 1775 előtt nem szerencsés (124., 45., 82. o.).

Ezen hibái ellenére az *Örmény városépítéset Erdélyben* alapvető célját eléri: hatásosan rendezzi a korábbi szakirodalomban külön-külön tárgyalt erdélyi örmény közösségeket egy, koherensen felépített módszertani keretbe, és ezen módszer ügyes alkalmazásával egyértelműen tágítja az Erdélyről, az erdélyi örményekről és az örmény települések építészetéről rendelkezésre álló tudásunkhoz.

Ennek alapján a mű összes tézisét új tudományos eredményként fogadom el, a doktori művet nyilvános vitára alkalmasnak tartom, és javaslom, hogy a szerző számára az MTA doktora címet a T. Bizottság ítélje meg.

Graz, 2024. március 19.

Varga Bálint